

СЕРЕДНЬОВІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЗАКОННОСТІ ШЛЮБУ ЗГІДНО З КАНОНІЧНИМ ПРАВОМ

ЖИТНИК Віктор Васильович - аспірант кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету

ORCID ID 0009-0002-3272-6159

УДК 348:348.1/7:347.6

DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.3.9>

У цій статті досліджено особливості розвитку концепції законності шлюбу в Західній Європі у Середні віки. З'ясовано, що церковне середньовічне сімейно-шлюбне право в Західній Європі пройшло тривалий період розвитку, було зібрано, переглянуто і систематизовано в праці «Гармонія розбіжних канонів» болонського магістра Граціана і трактатах його наступників «декретистів», університетських викладачів нової правничої дисципліни – канонічного права, папських декреталіях з приводу питань визначення законності окремих положень церковної доктрини права (у тому числі і шлюбного) та правозастосування, постанов загальноцерковних, провінційних і місцевих соборів і синодів, рішень церковних суддів і трибуналів. Зазначено, що 1) Граціаном була розроблена концепція згоди на шлюб подружжя; 2) концепція законності шлюбу, заснована на злагоді подружжя була повністю підтримана теологами (Петро Ломбардський), оскільки тільки згода пари перетворювала шлюб на таїнство; 3) інститут шлюбної згоди отримав офіційний ранг у «Декреталіях» папи Григорія IX. Проаналізовано сутність і причини, з одного боку, заборони, а з іншого, – визнання дійсними таємних браків. Зроблено висновки, що, по-перше, концепція законності шлюбу в Західній Європі у Середні віки, спираючись на Святе Письмо, пройшла не простий період розвитку; по-друге, офіційний ранг у канонічному праві набула концепція подружньої згоди, розроблена Граціаном; по-третьє, процедурні умови укладення законного шлюбу зводилися до того, що шлюб мав бути укладений публічно в присутності батьків, повинні бути принесені клятви

священникові та вручено посаг; саме клятва була необхідна для визнання шлюбу законним юридичним фактом; по-четверте, ординарна церковна юрисдикція протягом Середніх віків мала виключну компетенцію у визначенні законності та визнанні недійсними діючих шлюбів.

Ключові слова: канонічне право, шлюбно-сімейне право, законність шлюбу, ініційований шлюб, завершений шлюб, шлюбна клятва, Середні віки.

Постановка проблеми

Родинно-шлюбні відносини не лише охоплюють сферу особистої життєдіяльності людини, а й тісно пов'язані з формуванням правової культури суспільства на різних стадіях розвитку людства. Церковне середньовічне сімейно-шлюбне право в Західній Європі пройшло тривалий період розвитку [1, с. 5–9; 2, с. 29–31; 3], було зібрано, переглянуто і систематизовано в праці «Гармонія розбіжних канонів» болонського магістра Граціана [4, с. 8–10; 5, с. 133–137] і трактатах його наступників «декретистів», університетських викладачів нової правничої дисципліни – канонічного права [6, с. 21–31; 4, с. 11], папських декреталіях з приводу питань визначення законності окремих положень церковної доктрини права (у тому числі і шлюбного) та правозастосування [7, с. 421–423; 4, с. 9, 11; 2, с. 31], постанов загальноцерковних, провінційних і місцевих соборів і синодів [8, с. 50–54; 9, с. 48–50; 10, с. 42–46], рішень церковних суддів і трибуналів [11, с. 49–52; 12, с. 9–20; 13]. Комплек-

сне та всебічне дослідження процесів становлення та розвитку основних інститутів західноєвропейського шлюбно-сімейного права покликане запобігти певним деформаціям інституту шлюбу (як-от нехтування юридичним закріпленням подружніх відносин) у сучасному демократичному суспільстві і сприяти відновленню традиційних сімейних цінностей.

Стан дослідження проблеми

Цікавими для нашого дослідження виявились роботи вітчизняних науковців, в яких розглядаються загальнотеоретичні питання з історії шлюбно-сімейних відносин, які містять історико-правовий аналіз еволюції становлення поняття «сім'я» та «шлюб» у системі європейської та української політико-правової думки, становлення та розвитку основних інститутів українського шлюбно-сімейного права від Середньовіччя до сьогодення та висвітлюють окремі питання шлюбного права, а саме: Н. В. Аніщук, В. К. Антошкіної, І. Й. Бойка, О. О. Балко, В. А. Ватрас, Р. М. Достдар, С. В. Кудіна, М. В. Менджул, В. І. Озель, Д. І. Сидоренко, Т. Ю. Тарасевич, Є. О. Харитонова, А. Є. Шевченка, Д. А. Шевченка та ін. [14, с. 105–112; 15; 16, с. 17–26; 17, с. 41–47]. Також заслуговують на увагу роботи вітчизняних дослідників середньовічного канонічного права О. М. Волощенко [18, с. 52–56], О. М. Лощикіна [2, с. 28–36], М. А. Мацелика [11, с. 49–52; 12, с. 9–20; с. 13, с. 51–55], С. В. Місевич, Б. Р. Савенко, В. А. Санжарова [1; 4; 5; 9; 10], А. Є. Шевченка [15] та ін. Однак потрібно констатувати, що системне вивчення проблематики середньовічного західноєвропейського церковного шлюбно-сімейного права та правозастосування у вітчизняній історико-правовій науці тільки-но розпочинається.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є дослідити особливості розвитку концепції законності шлюбу в Західній Європі у Середні віки. Відповідно до мети можна визначити такі завдання статті:

1. Визначити сутність і основні компоненти церковної доктрини шлюбно-сімейних відносин у канонічному праві.

2. Проаналізувати розвиток концепції законності шлюбу в Західній Європі у Середні віки.

Наукова новизна дослідження

Звернення до історико-правової спадщини церковного і загалом середньовічного християнського є цінним з огляду на розвиток сучасного сімейного законодавства. Комплексне вивчення джерел та характерних рис церковного і світського права допоможе виявити взаємозв'язок еволюції духовно-етичної та юридичної сторін шлюбно-сімейних відносин, відродити та закріпити у свідомості українців історико-правове підґрунтя інституту шлюбу, підвищити ефективність правового регулювання в цій сфері.

Виклад основного матеріалу

Середньовічні теологи та каноністи були зацікавлені у формулюванні концепції, спрямованої на збереження шлюбу та шанування сімейних цінностей [1; 2, с. 30]. У зв'язку з цим Римська католицька Церква виробила офіційну позицію, згідно з якою єдиний законний спосіб реалізації особистих відносин може відбуватися лише в шлюбі [3; 4]. Доктрина середньовічного канонічного права вибудовує ієрархію в середині шлюбних відносин, віддаючи пріоритет саме внутрішньому прагненню двох людей до взаємного спілкування. Розмірковуючи про природу шлюбу, Граціан вказував, що «спонукальною причиною для шлюбу» є воля, а не сполучення (C.27.q.2.c.6) [19], внутрішнє бажання, що базується на природній потребі в коханні та повазі.

Граціан провів різницю між згодою батьків і згодою подружжя в питаннях шлюбу. Граціан наголосив саме на злагоді подружжя, що в подальшому було підтримано Церквою, і вказав: «Подружжя є поєднання чоловіка і жінки, що підтримується нероздільним способом життя. Інакше висловлюючись, з'єднання відбулося між тими, хто вів нероздільний спосіб життя». В «Декреті» Граціан зазначив: «Жодна жінка не повинна бути поєднана з кимось, окрім як відповідно до її вільної волі» (C.31.q.2) [19]. Граціан розширив концепцію Іво Шартрського, за

якою жодна жінка не має бути змушена до небажаного шлюбного союзу навіть своїми власними батьками, попри важливість батьківського бажання.

Сформульовані Граціаном правила вираження згоди на шлюб у західній каноністиці в подальшому розвинулися в ціле зведення договірному праву, згідно з яким: по-перше, згода мала бути дана з доброї волі; по-друге, помилка щодо особи та якостей партнера не допускала згоди та робила шлюб недійсним; і нарешті, по-третє, шлюб вважався недійсним у разі примусу, оскільки він порушував добровільність згоди [4, с. 10; 5, с. 133–137]. Концепція законності шлюбу, заснована на злагоді подружжя, а не їх батьків, була повністю підтримана в 1150 р. теологом Петром Ломбардським, оскільки тільки згода пари перетворювала шлюб на таїнство.

Базуючись на закладених Граціаном принципах, папа Олександр III (1159–1181) у своїй декреталії «Cum Locum» сформулював правило: «Якщо людина під час укладання шлюбу перебувала у страху і не могла протистояти силі, пущеній проти нього, то такий шлюб визнавався недійсним». «Декреталії» Григорія IX в 1234 р. звели позицію Граціана відносно інституту шлюбної згоди в офіційний ранг [7, с. 421–423].

Якщо оперувати сучасною юридичною термінологією, Граціан розумів шлюб як складний юридичний факт, що передбачає як першорядний елемент ініціацію словесною згодою («matrimonium initiatum») і наступну консумацію (coitū), що робить шлюб завершеним («matrimonium perfectum»). Шлюб, який був ініційований, але не був завершений консумацією, юридично не мав сили завершеного шлюбу і породжував відмінні від завершеного шлюбу правові наслідки. Завершений шлюб, на відміну від ініційованого, не міг бути розірваним з метою прийняти чернечий спосіб життя (C.27.q.3) [19]. Батьки зарученої дівчини не могли законно віддати її іншому чоловікові, але закон не забороняв їй обрати монастир. Лише у завершеному шлюбі виникав так званий «подружній обов'язок» [2, с. 32–33]. Якщо один з партнерів виявився нездатним до статевого життя і не міг «завершити шлюб», то за бажанням однієї зі

сторін такий шлюб анулювався, і кожна зі сторін отримувала право на вступ у новий шлюб (C.27.q.2.c.30–32) [19]. Однак, якщо між партнерами був хоча б один статевий акт після заручення, такий шлюб вважався завершеним і не міг бути розірваний, навіть якщо надалі один із партнерів став імпотентом.

Враховуючи те, що шлюбний союз був неможливий без «подружнього обов'язку», одруження було суворо заборонено всім, хто перебував у субдіаконаті і вище. Заборона стосувалася також ченців та черниць, які прийняли обітницю цнотливості. Уже з V ст. приймалися рішення регіональних синодів та папські послання окремим єпископам (так звані «декреталії»), які зобов'язували дотримуватись целібату. Навіть розмови священника з жінками, чії звичаї були сумнівні, каралися відлученням від Церкви. Граціан обґрунтовував ідею целібату та наголошував на обов'язковості особистого покарання для священнослужителів, винних у сексуальному злочині (C.27.q.1.c.11) [19]. Граціан вказував, що це правило відноситься до ченців і ченців, які одружилися між собою, або з кимось з мирян. Такі незаконні спілки називалися «illicita ac sacrilega» і ті, хто вступав у такий союз, порушивши обітницю безшлюбності, мали оплакувати свій гріх до самої смерті.

Попри ідею вільної згоди, Граціан виділяв низку обмежень при виборі шлюбного партнера [2, с. 32]. По-перше, віковий критерій: для одруження необхідне досягнення відповідного віку. Граціан розглядав питання про вік у контексті інституту згоди (C.30.q.2) [19] і посилався на авторитет папи Миколи, який визначив, що «шлюб не може бути укладений до досягнення віку заручення» (C.30.q.2.c.1) [19]. По-друге, релігійний критерій: християни не могли одружуватися з невірними або юдеями. Для каноністів і юристів Західної Європи пункт «одновірність подружжя» традиційно розглядався необхідною умовою для укладання християнського шлюбу (C.28.q.1.c.15) [19]. По-третє, відсутність родинних зв'язків між подружжям: ніхто не міг одружитися з людиною, з якою він/вона був пов'язаний сім'ю ступенями кровної спорідненості кров'ю

(C.35) [19]. У постграціанівську епоху визнання шлюбів недійсними через спорідненої зв'язку стало настільки частим явищем, що Латеранський собор 1215 р. знизив критерій кровозмішення до четвертого коліна, зберігши у своїй постанові («конституції») заборону на одруження за наявності духовних ступенів родства [4, с. 12–13; 10, с. 42–46].

Укладання шлюбу передбачало обов'язкове дотримання символічних обрядів та виконання процедурних вимог (C.30.q.5–11) [19]. По-перше, дівчина мала бути «ідеалом невинності» (C.30.q.5.c.4) [19]. У контексті тогочасної концепції чернецтва вимога невинності теоретично однаково застосовна як до чоловіків, так і до жінок. По-друге, згідно з «Decretum» Граціана, наречений має надати посаг («dotata legitime»), щодо якого заздалегідь домовлялися сім'ї нареченого і нареченої (C.30.q.5.c.4) [19]. Посаг мав відповідати фінансовим можливостям сім'ї. Для процедури шлюбу була важлива не вартість посагу, а саме його наявність як ознака законного шлюбу. Посаг – це символічний акт, який доводить факт шлюбу. По-третє, важливим процедурним елементом весілля було благословення священника та вручення дарів; при вступі до шлюбу (тобто в момент весілля) наречені приходять до Церкви з підношеннями, які вони повинні передати Богові через руки священника (C.30.q.5.c.3) [19]. Церковне весілля має проводитись у присутності родичів. Після отримання благословення священника наречений і наречена отримують право на першу шлюбну ніч, зберігаючи при цьому цнотливість їх шлюбного сполуччя (C.30.q.5.c.5) [19]. Важливими елементами шлюбу є фата і кільце (C.30.q.6–8) [19]. Наречений та наречена мають бути пов'язані червоною та білою пов'язкою. Комбінація кольорів призначена для того, щоб символізувати як чистоту з'єднання, так і майбутнього потомства. Інший елемент – кільце, яке зазвичай дається нареченій, стає символом взаємної любові («mutuae dilectionis») (C.30.q.5.c.7) [19]. Фата демонструє покірність жінки своєму чоловікові. По-четверте, найважливішим процедурним компонентом шлюбного союзу виступає клятва (C.30.q.5.c.9) [19]. Саме клятва («tactis scripturis iuraverit mulieri») необхідна

для визнання шлюбу законним юридичним фактом.

Граціан дуже докладно описує всі необхідні процедурні елементи законного шлюбу і проти таємної форми шлюбу (C.30.q.5.c.1–5) [19]. Проте, потім Граціан звертається до етимології терміна «шлюб» і, зрештою, доходить висновку, що таємний шлюб – це заборонена законом Церкви форма шлюбу (C.30.q.5.c.6) [19], проте, не можна заперечувати його дійсність і нерозривність. Граціан вважає, що причиною, через яку такий шлюб має визнаватись дійсним, є згода подружжя як основний конститутивний елемент шлюбу. Остаточно свою позицію Граціан підтверджує вказівкою на те, що саме клятва, яку подають подружжя («tactis scripturis iuraverit mulieri»), необхідна для вступу в законний шлюб (C.30.q.5.c.9) [19] і що ні посаг, ні письмовий договір не є основою шлюбу. Однак, якщо одна із сторін на суді відмовиться визнавати шлюб, то суддя при розгляді спору не зможе довіряти свідченням лише однієї сторони. Отже, суддя, розбираючи подібну справу, не зможе виносити позитивного рішення про дійсність шлюбу, базуючись лише на показаннях однієї із сторін. саме з цієї причини Граціан і говорив про необхідність публічної процедури укладання шлюбу. Дотримання церемоніальних вимог під час укладання шлюбу автоматично знімало багато питань, пов'язаних з недійсністю шлюбу. Таким чином, у випадку з таємним шлюбом довести його законність, у разі спірної ситуації, можна було лише за допомогою визнання цього шлюбу кожним із наречених на суді (C.30.q.5. с.10–11) [19].

Таким чином, у «Декреті» Граціана таємний шлюб вперше отримує легітимність, оскільки є «законною згодою подружжя», а отже – такий шлюб сутнісно є дійсним і його не можна розірвати. У той же час, Граціан прямо пов'язує формальну заборону на таємні шлюби з труднощами надання доказів у разі судової суперечки, оскільки «коли одна сторона заперечує подружню прихильність до іншої, це не може бути спростовано» (C.30.q.5.c.11) [19]. Це було ключовою причиною для засудження Церквою такого

союзу та визнання його незаконною, хоч і допустимою формою шлюбу.

Висновки

Таким чином, на підставі зазначеного вище можна зробити наступні висновки:

1. Церковне середньовічне сімейно-шлюбне право в Західній Європі пройшло тривалий період розвитку, наслідком якого стала чітка концепція законності шлюбу.

2. Граціаном була розроблена концепція згоди на шлюб подружжя. Концепція законності шлюбу, заснована на злагоді подружжя, була повністю підтримана теологами (Петро Ломбардський), оскільки тільки згода пари перетворювала шлюб на таїнство. Інститут шлюбної згоди отримав офіційний ранг у «Декреталіях» папи Григорія IX.

3. Процедурні умови укладення законного шлюбу зводилися до того, що шлюб повинен бути укладений публічно в присутності батьків, повинні бути дані клятви священникові та вручено посаг. Саме клятва необхідна для визнання шлюбу законним юридичним фактом.

4. Ординарна церковна юрисдикція протягом Середніх віків мала виключну компетенцію у визначенні законності та визнанні недійсними діючих шлюбів, тобто була більш значущою і привабливою в питаннях шлюбно-сімейного права порівняно зі світською юрисдикцією.

Література

1. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9. DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.1>.

2. Лощикін О. М., Санжарова Г. Ф., Бинюк Н. М. Середньовічний шлюб в гендерному вимірі: жінка і сім'я згідно з приписами канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 1 (10). С. 28–36. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(10\).2023.28-36](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(10).2023.28-36).

3. Brundage J.A. *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 698 p.

4. Санжаров В.А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Євро-

пі у XII–XIV століттях. Автореферат дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Ірпінь, 2024. 20 с.

5. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.

6. Павлюх О.А., Санжаров В.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.21-31](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31).

7. Санжаров В.А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.

8. Павлюх О. А., Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/10>.

9. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О. Третій Латеранський Собор і канонічне право: еволюція законодавства та права церкви в XII столітті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 48–50. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/8>.

10. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>.

11. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 49–52. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9>.

12. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*.

2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20).

13. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>.

14. Шевченко Д. А. Еволюція становлення поняття «сім'я» та «шлюб» у системі політико-правової думки: історико-правовий аналіз. *Європейські перспективи. Науково-практичний журнал*. 2018. № 4. С. 105–112.

15. Шевченко А. Є., Озель В. І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права в Х–XIX ст.: Монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 292 с.

16. Shevchenko A., Zhydovtseva O. Legal Value of Women in Ukraine during the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. Vol 3. No 1. P. 17–26.

17. Ватрас В. А. До питання про релігійні норми як джерела сімейного права. *Visegrad Journal for Human Rights*. 2020. № 3 (vol. 1). С. 41–47.

18. Волощенко О. М. Канонічне право як окрема система права. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 52–56.

19. Corpus Iuris Canonici / hrsg. E. A. Friedberg, A. L. Richter. Leipzig: Tauchnitz, 1879. CIV, 736 s.

Zhytnik V. V.

e-mail: viktorztnk@gmail.com

THE MEDIEVAL CONCEPT OF THE LEGALITY OF MARRIAGE ACCORDING TO CANON LAW

This article examines the peculiarities of the development of the concept of legality of marriage in Western Europe in the Middle Ages. It was found out that the church medieval family and marriage law in Western Eu-

rope went through a long period of development, was collected, revised and systematized in the work “Concordia discordantium canonum” by the Bologna magister Gratian and the treatises of his successors, the “decretists”, university teachers of the new legal discipline – canonical law, papal decretals on issues of determining the legality of certain provisions of church doctrine of law (including marriage) and law enforcement, resolutions of all-church, provincial and local councils and synods, decisions of church judges and tribunals. It is noted that 1) Gratian developed the concept of consent to the marriage of spouses; 2) the concept of the legality of marriage, based on the harmony of the spouses, was fully supported by theologians (Peter Lombard), since only the consent of the couple turned marriage into a sacrament; 3) the institution of marriage consent received an official rank in the “Decretals” of Pope Gregory IX. The essence and reasons, on the one hand, of the ban, and on the other hand, the recognition of secret marriages as valid, are analyzed. It was concluded that, firstly, the concept of the legality of marriage in Western Europe in the Middle Ages, based on the Holy Scriptures, did not go through a simple period of development; secondly, the concept of marital consent developed by Gratian acquired an official rank in canon law; thirdly, the procedural conditions for concluding a legal marriage were reduced to the fact that the marriage had to be concluded publicly in the presence of the parents, vows must be taken to the priest and a dowry handed over; it was the oath that was necessary to recognize the marriage as a legitimate legal fact; fourth, the ordinary ecclesiastical jurisdiction during the Middle Ages had exclusive competence in determining the legality and annulment of existing marriages.

Keywords: Canon Law, Marriage and Family Law, Legality of Marriage, Initiated Marriage, Consummated Marriage, Marriage Oath, Middle Ages.